

ANTTI SALMINEN

SIVILISAATIOKYSYMYS
JA HUOMISEN
KIRKKO

HUOMIOITA IC-98:n TYÖSTÄ

ICONOCLAST PUBLICATIONS 17
LÖNNSTRÖMIN TAIDEMUSEO
2017

Myös täällä asuvat jumalat.
– Herakleitos Efesoslainen

”Etsitään kiinteistöä, johon Khronos, ajan jumala, voisi asettua asumaan.” IC-98:n käsitteellinen ele on näennäisen pieni, sellaisenaan lähes näkymätön. Pohjoisilla laitamilla on varovaisenkin arvion mukaan tuhansia erilaisia taloja, joiden ränsistymisestä kukaan ei piittaa tai joiden olemassaoloa kukaan ei muista: perikuntien riidanaiheita, heikkokuntoisuuttaan hylättyjä rintamamiestaloja, autiotupia. Silti juuri *Khronoksen talon* ilmimerkityksen minimalistisuus tekee siitä taiteellisenä tekona samalla hyvin tarkan ja tulkinnalle prismaattisesti aukevan. Yhtäaikaisesti ja yhdenvertaisesti teos kysyttää ei-inhimillisen rajoja, nykyisenkaltaisen sivilisaation mahdollisuusehtoja ja jälkimodernin teologian merkitystä.

Khronoksen talo asettuu IC-98:n ajallisuutta ja sivilisaatiotason kysymyksiä työstävien töiden (mm. *Arkhipelagos*, 2013, *Abendland*, 2013–2015, *Nekropolis* 2016) jatkumoon. Teokset avaavat tilan kohtalokkaiden alkujen ja loppujen kohtaamiselle, mahdollisuuksille erottaa nämä toisistaan ja tuoda ne jälleen yhteen. On alkamassa: tulevan ihmisosan tuntemattomuuden vääjämätön hyväksyminen ja ei-inhimillisestä kumpuava seisminen muutos, jonka ajallinen laajuus ja syvyys on tietymättömissä – tulevaisuuden hahmo, jollaisesta ei ole esimerkkejä tai ennakkotapauksia. On loppumassa: modernia sivilisaatiota kannatteleva lapsekas hybris ja kyky vastustaa ei-inhimillisen vääjämätöntä rekylyä. Ja alkaen-loppumassa, loppuen-alkamassa: vaarallinen ylitys, läntisen sivilisaation yöllinen merimatka, josta kukaan eikä mikään selviä muuttumatta toiseksi, yhdestä moneksi ja monesta yhdeksi.

Muinaiskreikkalaisia ilmaisuja ajalle muistetaan tavanomaisesti mainita kolme: *aion* (αἰών; aikakausi, maailmanaika), *kairos* (καιρός; ratkaiseva tai oikea hetki) ja *khronos* (χρόνος; ajan kulku ja virta sinänsä). Näillä kaikilla oli personifikaationsa ja näistä kaikki olivat jumalia tai jumalankaltaisia, kuten daimonisia, voimia. Kaikilla kolmella on lisäksi kristilliset eskatologiset tulkintansa, ja esimerkiksi kairoksella viitataan toisessa korinttilaiskirjeessä kauniisti jatkuvan, jokapäiväisen messiaanisuuden mahdollisuuteen: ”juuri nyt on oikea hetki, juuri nyt on pelastuksen päivä” (2. Kor. 6:2). Vanhakraikkalaisille ajan voimiin kuului silti myös muita ei-inhimillisiä hahmoja kuten monasti nymfien kaltaisiksi

kuvatut *horat* (ῥοα), vuodenaikojen suojelijat ja vuorokauden tuntien hallitsijat, joita ho-
meerisista hymneistä ja Hesiodoksen *Jumalten synnystä* (Θεογονία) löytyy kymmenittäin.

Suomenniemeläisestä muinaisuskosta ei löydy varsinaista ajanjumalaa, ja Khronoksen lähin vertailukohta lienee Perkele/Ukko tai Ilmarinen. Suomessa Khronos on turisti ja vieras, kenties maahanmuuttaja. Yksikään uskontokunta ei häntä tietävästi pohjoises-
sa palvo. Uhrilahjoja *Khronoksen talon* portaille lienee siksi turha ylenmäärin odottaa. Mutta jumalat tunnetusti vaeltavat ja saattavat liikkua pitkiä matkoja valtavilla nopeuk-
silla, joten maantieteellisen ja ajallisen etäisyyden ei tule antaa liiemmin häiritä. Silti si-
joiltaan lähtenyt jumala vailla seuraajia kuulostaa lähtökohtaisesti arvaamattomalta ja
tyytymättömältä hahmolta. Siksi Khronoksen talossa, Hamletin sanoin, ”on aika sijoil-
taan”. Maailmassa, jonka tulevaisuudella ei ole tulevaisuutta eikä lineaarisen edistyksen
kertomuksella enää katetta, tämä kelpaa diagnoosiksi.

Premissiksi riittää: Sivilisaatioilla on tapana tuhoutua. Kaksi koulukuntaa, katastrofa-
lismi ja gradualismi, kilpailee nykyisen fossiilikapitalismin mailleenmenon oikeinennus-
tamisesta. Katastrofalistista tulkintaa puoltavat tutkijat painottavat ratkaisevia, kenties
ensin näkymättömissä tapahtuvia, systeemisiä siirtymiä ja keikahduspisteitä, strategisten
ja kriittisten kukistumisten hetkiä. Gradualistit vuorostaan luottavat hitaan resignaation
voimaan, Rooman imperiumin kukistumisen kaltaisiin toisinaan vuosisataisiin näivetty-
miskaariin. Kaksi suuntausta eivät sulje toisiaan pois, ja lienee kohtuullista olettaa, että
molempia tarvitaan, jotta tähän mennessä tuhoisimmalle sivilisaatiolle voidaan heittää
hyvästit. Oli miten oli, teoriassa peistä väännetään samalla myös kahden aikakäsityksen
välillä. Yhtäällä on kairoottinen aika, messiaanisten hetkien pelko ja odotus, hetkien,
joina saa kokea yllättäen jotain, mitä antiikin tragedioissa kutsuttiin kohtaloniskuiksi ja
jumalallisen väkivallan jakamaksi oikeudenmukaisuudeksi (Δίκη).

Toisaalla on gradualistinen kukistuminen, kairoottista verkkaisempi ja tynyempi
aika, kohtalonsa ennalta nähnyt, valinnut ja hyväksynyt. Asteittainen loppupeli on ken-
ties kuolettavan tylsä, mutta samalla se voi mahdollistaa kuoleamisen taidon harjoittami-
sen ja vääjämättömän kohtaamisen vanhakreikkalaisen pakanallisella tyylillä. Khronos
on luonteeltaan gradualisti, eikä häntä syyttä ole kuvattu kaikennähneeksi ukoksi, siinä
missä Kairos on tavattu piirteistää kauniina nuorukaisena, usein varpaillaan seisovana,
kiihkoamassa milloin mistäkin poikamaisen dionyysisesti.

Jo antiikissa Khronos sekoitettiin joko vahingossa tai tarkoituksella Kronos-titaaniin,
Uranoksen ja Gaian poikaan. Tästä ”virheestä” juontuu toinen Khronoksen olemuspuo-
li: olympolaisia sangen ihmiskeskeisiä jumalia varhaisempi ja hämärämpi arkkityyppi,
titaanien titaani, joka hallitsi ensimmäistä aionia, kulta-aikaa. Tuona aikana, kuten niin
monessa muussakin syklis-mytologisessa maailmanhahmotuksessa, lakeja tai muutakaan
ulkoista moraalialia ei laadittu, vaan Kronoksen hyvässä hallinnossa kaikki olennot osasivat

luonnostaan toimia yhteistyössä vailla sotia ja kiroja. Kulta-ajasta on kuitenkin demokratia kaukana. Orfisissa rapsodioissa Kronos on kyseenalaistamaton herra, suvereeni, joka isänsä tavoin lopulta kukistuu. Titanomakhiaksi (τιτανομαχία) kutsutun sodan päätteeksi Kronoksen ei-toivottu poika Zeus kuitenkin katsoo parhaaksi kukistaa isänsä ja haudata tämän elävältä Tartarokseen.

Kronos-Khronos on siis toisessa hahmossaan menetetyn paratiisin kukistettu valtias ja koko kreikkalaisen mytologian ainoita oikeamielisiä hallitsijoita, joka osaa käyttää (kylläkin väkivalloin hankkimaansa) valtaansa vailla aiempien ja myöhempien hallitsija-arkkityyppien itsekkäitä juolahduksia. Tällä tasolla *Khronoksen talo* viittaa myös syrjäytetyn tai syrjään vetäytyneen arkkityyppisen hallitsijan heräämisen ja vallanpalautuksen topokseen. Tämä ”haudatun kuninkaan” myteemi toistuu ympäri maailman kuningas Arthurista Montezumaan, evankelista Johanneksesta Väinämöiseen. Hahmo on luonteeltaan messiaaninen, ja hän ilmestyy suuren hädän hetkellä, yleensä jonkin kairoottisesti merkittävän tapahtuman herättämänä. Näin tulkiten IC-98:n teos laajenee arkkitehtoniseksi invokaatioksi, jossa kairoottisen ajan lupaus on lopulta erottamattomissa khronoottisesta rytmistä. Nämä kaksi ajan järjestelmää punoutuvat erottamattomasti niin Khronoksen hahmossa kuin talossa, johon hänet on kutsuttu asumaan.

Voidaan olettaa, että ensimmäinen kiinteä ihmisrakennelma oli temppelialue. Kun *Khronoksen talon* sija Pöytyällä oli vielä paksun jäävaipan alla, Göbekli Tepen megaliihtikompleksi nykyisen Anatolian alueella oli jo hylätty oltuaan käytössä 2500 vuotta (11500–9000 eaa.). Sen on arveltu olleen neoliittisten metsästäjä-keräilijöiden kulttipaikka, kenties animistista vainajainpalvontaa varten rakennettu. Jos näin todella on, varhaisten sivilisaatioiden domestikaatiokehitys ja paikalleenasuttuva agrarisaatio ei alkanut karjankesytyksestä tai peltokäyttöön sopivien kasvilajien jalostuksesta. Ensin oli kesytettävä jumalat.

Tämä tärkeysjärjestys, spekulatiivisena ajatuskokeenakin, viittaa kokemuksellisuuteen, jonka viimeistään modernin yksilön oli mielestään varaa unohtaa. Neoliittisella energiataseella ja teknologialla megaliihtikomplekseja tuskin rakennettiin huvikseen. Jos jumalat, esivanhempien henget tai jotkin näitäkin nimettömämmät mahdit oli siis käsittelemättömällä vaivalla kesytettävä tai ainakin lepytettävä ensimmäisinä, ei-inhimillinen ei koostunut (eikä edelleenkään toisin paikoin maailmaa koostu) ensisijassa tarkkarajaisista lajin ja luokan mukaisista olioista, ihmiskäyttöön hyödynnettävistä eläimistä, kasveista ja kivistä, vaan näitä olioita perustavammista voimista.

Kenties näiden voimien hetyttämässä myllyssä, aineen ja energian koskenniskoilla, koettiin härmistyvän ihmisen kohdattavaksi ensin väliaikaisesti olioita, olioista toimijoita, toimijoista toiminnan kohteita ja niin edelleen. Ehkä neoliittinen vainajainpalvojaheimo kohtasi ja otti maailmaansa haltuun näin, ehkä ei. Mutta jos Khronoksen haaste otetaan todesta, jos aika vakavissaan kutsutaan uudelleen olemisen kumppanuuteen, olioiksi ja niiden olemuksiksi domestikoituminen, ja moderniteetille ominainen subjekti-objekteilla ajattelu näyttäytyy enää lähinnä pitkittyneeltä metafyyiseltä ahdistuskohtaukselta.

Luonnosta sinänsä kuten ei ajastakaan löydy objektin objektia eikä subjektin subjektia vailla raivokasta reduktiota ja abstrahointia.

Tempppelin paikka ei koskaan ole sattumanvarainen, sillä on harkittu sijansa, jonka temppelellä tekee näkyväksi. Yhtäältä se domestikoi profaanin ei-inhimillisen ja toisaalta avaa sen sakraalille ei-inhimilliselle. Tässä mielessä Khronokselle aiottu temppelellä on eräänlainen antikatedraali: jos valtauskonnon sakraaliarkkitehtuuri rakennetaan tyypillisesti ”ikuisuutta varten”, kamppailemaan mundaania aikaa vastaan ja lupaamaan massiivisuudellaan ja ajattomuudellaan suojelevansa erityistä liittolaisuutta yliajalliseen, *Khronoksen talo* kääntää tämän lupauksen ympäri. Vanha voima, joka taloon on kutsuttu, tuhoaa talon talona ja rakentaa näköistään (rapistuminen, ei-inhimillisen ensisijaistuminen, lopulta metsittyminen) temppelellä. Ihmisenäkökulmasta rakentuu raunio, rauniosta raunio raunio – ja fraktaalaisesti niin edelleen, kunnes jäljellä on enää talon sija ja työnsä tehneen pyhän mahdollinen arkeologia.

Sanotaan, vaikkapa nyt radikalisoituneen durkheimlaisen tradition henkeen: jokainen pyhä paikka kätkee aarteenaan mätänemisen salaisuutta. *Khronoksen taloa* asuttavia lahottajasieniä, piennisäkkäiden mummioituvia jäännöksiä, pölyn ja sekalaisen jätteen hiljalleen kertyviä sedimenttejä ei tarvitse kuvitella. Jos talo saa asukkaakseen kutsutun vieraansa eikä juurikaan ihmisiä, nämä oliot asuvat siellä lähes varmasti hänen kanssaan. Homeiden villi suku käy taloksi. Syysmyrsky kohtalokkaaksi. Kosteusvaurio on tervetullut. Kenties mäyrä löytää tilaa, lintujen luurangot mätänevät esiin. Lopulta huoneiden nurkkiin kertyy humusta ja ihmistyöstä on jäljellä enää sen viimekätinen kestäämättömyys. Alkavat toiset juhlat: maatumisen.

Kulttuurien kohtalot ratkeavat sivilisaatioiden reunoilla, joilla ei-inhimillisen ja inhimillisen sekoitussuhteet neuvotellaan. Täysmodernin sivilisaation voittokulun huipulla saattaa näyttää, että nykyisellä korkeakulttuurilla ei enää ole ulkoreunaa siinä missä ei tulevaisuuttakaan, tai tuo reuna (niin ajallinen kuin paikallinenkin) on tätä nykyä kiertoradalla, tietoliikennesatelliittien ja avaruusromun hiljaisella jättömaalla. Sivilisaation reuna ja sen oletettu ulkopuoli rakentuu ja asetetaan kuitenkin keinotekoisesti ja sopimuksenvaraisesti. Jos niin halutaan määritellä, yksikin muovinsuikale ikimetsässä tuo metsän sivilisaation piiriin, ja yksikin taajamaan eksynyt hirvi liittyy ihmisasutuksen väliaikaisesti takaisin ei-inhimilliseen luontoon.

Mutta vain kartalla ja hallinnollisena abstraktiona raja on viiva ja linja. Maastossa ja kokemuksessa raja on alue, arvaamaton ja usein tietön joutomaa, laitton niistä paikoista katsoen, jotka se yhtä aikaa yhdistää ja erottaa. Käsitteellisenä eleenä ja myönnytyksenä ei-inhimilliselle Khronoksen talo rapistuu tuolla raja-alueella, samanaikaisesti puolustaa sitä ja toimii sen ylityspaikkana. Ylityksen turvallisuudesta ja siitä, miten ylittäjän on muuttava tullessaan läpi, ei ole tietoa. On odotettava kärsivällisesti, sanotaanko, 300 vuotta.

Aikajänteen kärsimättömyyden lisäksi ihmiserityistä kauhistuttavuutta on, että sivilisaatorajat ja niiden rajankäynnit kulkevat myös ja kenties ennen kaikkea inhimillisen alueen sekä yksilön läpi ja piirtävät tuon alueen rajat. Kesyttämätön ja omalakinen metsä kasvaa ihmisessä jo kehollisestikin, bakteerikantoina, sieninä, pieneliöinä ja esimerkiksi immuunijärjestelmän kääntyessä itseään vastaan. Fossiilikapitalismin ulkopuoli sijaitsee vatsalaukussa: maitohappobakteeri ei kylvä, leikkaa saati kokoa varastoon. Yhtä kaikki tuo sisäinen metsä elää ja liikkuu kaikilla kokemuksen tasoilla, jotka ovat siinä määrin itse-ehdoisia, että rationaalisen ja itsesäilytyksestään huolehtivan minuuden on pakko antaa ainakin hetkessä myöten: erotiikka, väkivalta, päihtymys ja uni purkavat sivilisaation omasta kestävydestään itselleen kertomia satuja. Siksi Khronoksen kumppaneina taloa tullevat asumaan muutkin vanhakreikkalaisen kosmoksen ammoisimmat: Eros, Eris ja Khaos.

Silkalla olemassaolollaan *Khronoksen talo* asettaa ongelmia, joita ei voida ratkaista. Hyvällä onnella ne voidaan kuulla ja vielä paremmalla elää läpi. Olkoon niin: sillä kun ihmiskeskeinen maailmanhahmo antaa myöten joko omasta halustaan tai tahtomattaan, mitä muuta todella omaa ihmiselle jää kuin ratkeamaton, väistämätön, ongelma? Toisaalta – missä muualla olisi ongelma kuin ihmisessä? Ja vielä: eikö tuo ongelma ole juuri haluttomuudessa ja kyvyttömyydessä myöntää ei-inhimillisen ensisijaisuutta, ensisyytisyttä ja ensiarvoisuutta? Jos ihminen on ongelman luonne, samalla ihmisen eksistentiaalinen luonto on tuon ongelman ratkeamattomuudessa. Ja koska ratkeamattomuus ei purkaudu kuolemassa vaan ainoastaan polveutuu ja jättäytyy seuraaville, peruuttamaton keskeneräisyys, rajallisuus ja muodottoman kysymyksen kauhu virittävät luontotajun perussävelen. Sama ratkaisemattomuus on niin ikään ihmisen läpäisevän ja rakentavan sivilisaatorajan luonne, ja sen käyminen, sen ajattelu rajan molemmin puolin tulee tehtäväksi, mikäli sivilisaatio jossain nykyisenkaltaisessa muodossaan halutaan yrittää säästää.

Eikö siis juuri katoavaisuuden ehdottomuuden ja siitä vuotavan, kuohuvan ja kukistuvan elämän varjelu ole anti, josta Khronoksen arkkityypin on nyt tarpeen muistuttaa? Voi olla, tai sitten ei: jumalat ovat suvereneja siksi, että ei-inhimillisten mahtien tarkoitusperät eivät ongelmitta vertaudu inhimilliseen tietokykyyn, haluihin ja toiveisiin. Hyvän jumalan oletus on sekin liian hellämielinen. Perimmäinen kysymys on amoraalinen, ja se on hyvä. Yhtä kaikki voi olla, että Khronos ei Pöytyälle asettuessaan pidä näkemästään ja päätty johdonmukaisin perustein kannattamaan ihmiskeskeisen maailman reippaan väkivaltaista alasajoa.

On todennäköistä, että vanhin kreikkalainen hengenelämä oli luonnonuskoista ja animistista. Kun uudet ja röyhkeät voimat, Zeus veljiensä ja nuorempien jumalten kanssa, kävivät Hesiodoksen mukaan titanomakhiaan, se tarkoitti animistisen elämänmuodon tuhoa. Sekava sisällissota kesti Hesiodoksen todistuksen mukaan vuosikymmenen. Titaanisten voimien kukistuessa voittajat saivat kirjoittaa helleenisen hengenhistorian

ja häivyttää luonnonvoimien pyhyttä korostaneen kulttuurin: ihmisille vieraiden ja epäyksilöllisten voimien sijaan saatiin niin sodassa kuin rakkaudessa rypevä hovi liian inhimillisiä arkkityyppejä.

Tätä voittoa Nietzsche ylistää *Kirjoituksissaan kreikkalaisista*: ”Kronoksen kukistumisen jälkeen Zeus puki tammen upeaan juhla-asuun, johon hän oli kutonut omin käsin maat, vedet ja joet.” Tietenkin Nietzsche on väärässä. Hän juhlii ennenaikaista voittoa. Sillä titanomakhia on teologista kolonialisaatiohistoriaa, luonnonuskoisen ja sivilisoi-mattoman kulttuurin nujerruskertomus voittajan näkökulmasta. Nuoret jumalat nostivat hämäreiden alkuvoimien tilalle ihmispiirteisen pantheonin, ja näin valettiin pronssiin kreikkalaisista jumalista jälkipolville piirtynyt kuva veriuhereista ja väkisinmakuusta päih-tyvästä suvereenikoplasta.

Mutta kuten jumalilla on tapana kuolla vain elääkseen uudelleen, Kronos-Khronos vain hiljennettiin yhdeksi aioniksi. Tuon aikakauden sykli ulottuu läntisen sivilisaation pitkän kaaren päästä toiseen helleenisestä ”alusta” sen loppuhämäriin, jossa kreikkalainen metodinen järki on saavuttanut ulkorajansa, hetken, jolloin sen on hylättävä hysteerisesti olennoivan metafysiikkansa voidakseen olla enää murtamatta elonkehää ja kyetäkseen ottamaan jälleen vastaan ei-inhimillisen lahjat, joilla se viimekädessä elää. Näin tehdäkseen myös järjen on osallistuttava ja altistuttava ei-inhimillisen ja ihmisosan ratkaiseviin uudelleenneuvotteluihin.

Onko rintamamiestalo lopultakaan sopiva asumus Khronoksen painoluokan voimalle? Kenties hänelle riittävät talonvaltaajatasen mukavuudet. Lähes homeeristen hymnien ai-kalainen, Efesoksen Herakleitos, olisi varmaankin ymmärtänyt ratkaisun. Filosofin ker-rotaan asuneen vaatimattomassa mökissä, josta hänet löytäneet oppilaat ihmettyivät ky-länsä terävimmän miehen olletikin ruokkoamattomasta kortteerista. Hämmentyneille, ylevää ja kammattua mestaria odottaneille filosofinaluille Herakleitoksen kerrotaan to-kaisseen: ”Myös täällä asuvat jumalat”.

Anekdootti vihjaa paitsi voimapaikkojen sijaintiin, myös esoteerisen ja eksoteerisen opin eroon. Ensinnäkin, valtakeskittymät tapaavat hamuta kokemuksellisesti intensiivis-ten voimien läheisyyttä, ja pyrkivät domestikoimaan ne hyvin ilmastoituihin vankiloi-hin. Tällä silmäkäännöllä monoteistiset valtiot ovat kautta aikain esitelleet voimiaan ja luvanneet jo arkkitehtonisella herrastelulla pystyvänsä yhdistämään kulloinkin mah-tavimman maallisen ja hengellisen vallan. *Khronoksen talo* toimii tämän teologisen reku-peraation tehoisana kritiikkinä. Se muistuttaa, että pyhä paikka ja sen asettama korkea voima asuu todennäköisesti siellä, missä valtaeliitti ei. Toisekseen sen on vetäydyttävä, sa-lattava itsensä ja syrjädyttävä jo siksi, että sitä todella voitaisiin etsiä ja se löytää. Jumala, joka hallitsee kuvallaan tai korkealta istuimelta, on korkeintaan idoli. Kuvien tavoitta-mattomissa väkevä voima toimii sen sijaan vähintään puolisalassa. Sen pakeille on fyysi-sesti mahdoton tai niin vaikea päästä, että ihmisen on pakko muuttua, toisinaan täysin, löytääkseen perille.

Toisin kuin Göpekli Tepen megaliitit, *Khronoksen talo* tuskin jättää vuosituhantisia jälkiä. Ajan jumalalle tämä sopinee hyvin. Katoavaisuuden myöntäminen ja sille antautuminen lienee Khronokselle mieleistä palvontaa. Ehkä hänelle voidaan uhrata opettelemalla kuolemaan hyvin. Mutta uskottavan uhrin logiikka on ratkeamattoman paradoksaalista: pakanalliseen jumalsuosioon päästäkseen on annettava pois se, mitä ei voi antaa pois. Tämäkin teoksen vihjaama vaatimus avaa kysymystä sivilisaatiosta ja sen luulotellusta kestävydestä. Jos nykyinen luonnontuhonnalla mässävä elämäntapa pysyy neuvottelemattomissa, sillä ei ole enää aikaa opetella luopumaan totunnaisuuksistaan vaan sen on luovutettava kaikkensa ei-inhimillisille voimille ihmisen jälkeen. Aika itse on niistä yksi, eikä suinkaan vähäisin.

Kysyttäväksi jää: Voiko *Khronoksen talo* olla huomisen kirkko? Ja entä jos Khronos ei tule? Voimmeko luottaa IC-98:n rituaalimagian toimivuuteen, etenkin näin kohtalokkaiden kysymysten äärellä? Ei syytä huoleen. Saattaa hyvinkin olla, että kairoottisen pelastavat ja messiaaniset hetket eivät koita koskaan, ja gradualismin hiljainen hiihto kohti fossiilikapitalistisen sivilisaation iltaruskoa alkaa näyttäytyä lopulta luontevalta ja yleisesti hyväksyttävältä suunnalta, jota vastaan ei tarvitse enää ponnistella. Mutta Khronokseen itseensä voi luottaa: aika sinänsä ei ole uusiutuva luonnonvara vaan kaiken uusiutumisen lopulta ainoa välttämätön edellytys. Khronos tulee kyllä. Tulee kevät.

Hesiodos, *Jumalten synty* (Θεογονία). Suom. Päivi Myllykoski.
Tammi, Helsinki 2012.

10-98, *Hours, Years, Aeons: Moving Images and Other Projects 1998–2015*.
Toim. Taru Elfving & Patrik Söderlund. Frame, Helsinki 2015.

Laertios, Diogenes: *Merkittävien filosofien elämät ja opit*.
Suom. ja selitykset Marke Ahonen. Summa, Helsinki 2003.

Luck, Georg, *Arcana mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds*.
John Hopkins University Press, Baltimore 1987.

Nietzsche, Friedrich, *Kirjoituksia kreikkalaisista*.
Suom. Pekka Seppänen. Summa, Helsinki 2006.

Papaditsas, Dimitris & Ladia, Eleni, *Homeeriset hymnit* (Ὅμηρικοί ὕμνοι).
Suom. Anna-Marja Soupios. Suomi-Kreikka yhdistysten liitto, Helsinki 1996.

Schmidt, Klaus, "Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt. Vorläufiger Bericht zu
den Grabungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe 1995–1999".
Istanbul Mitteilungen 50 (2000): 5–41.

Toivanen, Tero & Pelttari, Mikko, "Tämä ihmisen maailma? Planeetan hätätila,
antroposeenikertomuksen kritiikki ja antroposeenin vaihtoehtoinen historia".
Tiede & Edistys 1/2017, 6–35.